

УДК 316.4:172

О. В. Колісник*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри соціології**Київського національного університету культури та мистецтв***ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ В СОЦІОЛОГІЇ**

Вагомою особливістю сучасного соціуму є надзвичайна рухливість і певна невизначеність соціальних змін. Суспільні процеси, які наразі відбуваються, створили ідентифікаційний синдром, який себе виявляє в появі нових механізмів соціо-групових ідентичностей і постійній необхідності їх соціофілософських досліджень, а також інтеграційних взаємодій суб'єктів як факторів впливу цих нових ідентичностей.

Розгляд ідентичності як соціофілософської проблеми пошуку відповідей на питання, що допомогли б краще зрозуміти способи, методи, цілі рівноваги індивідуального й соціального буття особи в переповненому різноманітними ризиками постіндустріальному суспільстві, доволі широко подано в міждисциплінарному науковому просторі, проте ця тема дослідів продовжує бути значимою, актуальною й розкривати нові аспекти бачення проблеми.

Так, постіндустріальна реальність наголошує на необхідності вибору цінностей громадянського суспільства в ідентифікаційних моделях сучасної людини, зокрема поваги до особи, її самобутності та унікальності, справедливості, толерантності, свободи вибору, творчого й духовного розвитку людського потенціалу тощо, з метою зменшення саморуйнації сучасної цивілізації. Перегляд усталених наративів сприйняття дійсності, розроблення концептуально нових способів розвитку суспільства, які можливо й необхідно контролювати з позиції зменшення чи взагалі усунення негативних сторін, зумовлених невпинними ідеями володарювання та споживацтва, є наразі глобальною проблемою людства й одним із необхідних елементів ідентичностей сучасної особи. Концептуальною зміною ментального ставлення до дійсності з подальшим зменшенням небажаних ідентичностей у соціальному поступі є, зокрема, формування планетарного усвідомленого мислення, основою якого є планетарне відчуття відповідальності за все те, що відбувається не тільки з окремими суспільствами, їх соціальними інститутами, організаціями, спільнотами громадян, а й людством як мегаспільнотою загалом.

Метою статті є визначення основних соціологічних підходів до проблеми ідентичності та її значення в сучасній соціології.

Глобальні соціальні зміни активізували процеси соціальної ідентичності особи, зробивши їх постійним об'єктом досліджень.

Аналіз механізмів утворення, підтримання, подальшого розвитку ідентичності в необхідному напрямі для прогресивного суспільного поступу є вагомих аспектом сьогодення в підтриманні загальнозначущого для соціуму. У статті ми будемо оперувати поняттям «ідентичність», що позначає певний стан, який відповідає результату самоотождолення, передбачає самовизначення, наявність усвідомлених особою соціокультурних параметрів, визнання її представниками тієї спільноти, з якою вона себе уподібнює, виділення із соціуму інших індивідів, котрі мають спільні ідентичності, а також співвіднесення цих показників із самістю й «ідентифікація», яка є специфічним соціопсихічним процесом пошуку стану ідентичності.

Наразі ідентичність як спосіб пізнання набуває дедалі більшого значення в соціофілософських дискусіях та емпіричних соціологічних дослідженнях. Усебічно ця проблема дослідів подана у працях таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як Е. Гідденс, З. Бауман, С. Холл, Дж. Рітцер, П. Бергер, В. Ядов, С. Макеев, А. Ручка й інші.

Пояснення ідентичності як певного свідомого способу розуміння власного образу себе та навколишньої дійсності підкреслює множинні взаємини суб'єкта із навколишньою реальністю.

На складний взаємозв'язок соціального й індивідуального одним із перших указує Е. Еріксон, який не відділяє соціальну реальність від особистісної ідентичності. Головними впливовими причинами виникнення та формування ідентичності, згідно з дослідником, є змінні процеси в соціальній реальності й культурні особливості буття в соціумі [4, с. 145]. За допомогою поняття «ідентичність» Е. Еріксон намагався створити принцип вивчення як соціального, так і особистісного в особі.

Варто підкреслити, що поняття ідентичності розкриває індивідуальну, особистісну й соціальну сторони «Я-концепції» особи, а не тільки якусь одну з її сторін. Зокрема, на індивідуальному рівні ідентичність здійснюється як результат усвідомлення індивідом власної присутності у просторі й часі в конкретному фізичному тілі, з особливими рисами характеру, темпераментом, схильностями, з певним попереднім досвідом і сподіваннями на майбутнє.

На особистісному рівні ідентичність, як відомо, визначається через відчуття особою власної

самоцінності, неповторності себе й свого життєвого досвіду, що ґрунтується на вмінні поєднати всі ідентифікації зі здібностями, сприятливими можливостями в соціумі. На соціальному рівні ідентичність відображає внутрішню солідарність людини з ідеалами соціальних спільнот і стандартами, які ділять світ на «своїх» і «чужих».

Необхідно підкреслити той факт, що ідентичність характеризується органічною єдністю особистісного та соціального рівнів ідентичності. Відтак соціальна ідентичність є усвідомленням групою своїх уявлень, норм, інтересів. Наявність їх у спільноті означає, що ці уявлення є поширеними в цьому соціальному середовищі й досить однорідними в її межах.

Соціологи при визначенні поняття ідентичності виділяють його різні аспекти. Так, Е. Еріксон інтерпретує ідентичність як почуття органічної належності індивіда до своєї історичної епохи й типу міжособистісної взаємодії, властивої цьому періодові. Дослідник виділяє, крім того, групову ідентичність, як включеність у різні спільноти, підкріплену суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності із соціальним оточенням, і психосоціальну ідентичність, яка надає особі відчуття значимості її існування в певних соціальних межах.

Т. Парсонс подає ідентичність способом прийняття соціальних ролей при входженні в групу. Так, дослідник виділяє етнічні, вікові, спадкові, ворожі, статусні, групи гравців, спеціалістів, групи за інтересами, традиціями, неформальні групи тощо, які власне через певні соціальні ролі визначають ідентичності особи. Т. Парсонс визначав категорію «соціальна ідентичність» у вигляді системи кодів, за допомогою яких індивідуальні значення (через ідеологію, релігійні норми, цінності тощо) детермінують соціальні дії суб'єкта. Виходячи з цього, ідентичність є не станом, а структурною характеристикою особистості [6, р. 25].

У соціологічній концепції П. Бергера та Т. Лукмана ідентичність є засобом соціального конструювання реальності в конкретному суспільстві. Спираючись на погляди Дж. Міда, науковці розкривають теорію соціалізації як підґрунтя для теорії ідентичності. Головним поштовхом до набуття нової ідентичності, за П. Бергером і Т. Лукманом, є потреба й можливість брати участь у певних соціальних сферах, відтак мати відповідний соціальний статус і необхідний для цього набір соціальних ролей. Якщо ідентичності індивіда на відповідному для нього рівні визнаються іншими, то соціальна активність є для нього задовільною. Тобто, дослідники зазначають, що з одного боку, індивіди самі конструюють соціальну реальність через її інтерпретацію, але, з іншого боку, вони лише відтворюють практику, яка складається під впливом наявних об'єктивних обставин

міжгрупового впливу. Соціальна ідентичність постає в них контентом значень, які підтримуються практикою в певному соціумі й водночас становлять парадигму соціальних уявлень конкретної особи як представника тієї або іншої спільноти.

Символічний аспект у соціальній природі людини, творенні її ідентичності й навколишнього середовища розкривають представники символічного інтеракціонізму: Ч. Кулі, Дж. Мід, І. Гофман та інші. Так, Дж. Мід за допомогою ідентичності визначає психологічний механізм включення індивіда до життєдіяльності суспільства, обґрунтовуючи свою думку тим, що свідомість та ідентичність особи виявляється всередині символічної системи установок соціальної групи як цілого, виступаючи істотно опосередкованими стосунками з іншими. Парадокс для дослідника полягає в тому, що індивід усвідомлює власну ідентичність лише в тому випадку, якщо дивиться на себе очима іншого. Особу Дж. Мід розглядає з позиції ведення постійного діалогу із навколишньою соціокультурною дійсністю, через що й трактування ідентичності постає в нього як «здатність дивитись на себе збоку» [3, с. 71]. У такому випадку особливості колективної та індивідуальної ідентичності є різними сторонами одного й того самого процесу.

Ч. Кулі проблему ідентичності, самоідентичності розглядає з позиції теорії «дзеркального Я» (looking-glass-mind), відповідно до якої самовідчуття людини визначається її ставленням до відчуття самості іншої свідомості й ставленнями інших до неї, тобто соціальна самість для нього – це дзеркальна самість, те, що відображається у свідомості інших. Дослідник зазначав, що «суспільство й індивід – невід'ємні аспекти якогось єдиного цілого, тому, де б ми не виявили індивідуальний факт, ми можемо віднайти відразу й соціальний факт, який його супроводжує» [2, с. 322].

У ракурсі «фантома нормальності й фантома унікальності» розкриває проблему ідентичності І. Гофман. Учений вважає, що жодна людина у своєму житті не бажає бути зовсім непомітною й водночас зовсім і повністю відрізнитись від інших [1, с. 241]. Крім того, багато спільного у трактуванні ідентичності можна знайти в цього автора і Дж. Міда. Так, ділячи ідентичність на соціальну ідентичність (типізація людини іншими на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить); особисту ідентичність (індивідуальні ознаки особи, як, наприклад, комбінація фактів і дат історії її життя); Я-ідентичність (суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації), учений також вважає, що особиста ідентичність є соціальним феноменом, оскільки інформація про факти життя людини відома її партнерам із комунікації й впливає на сприйняття власної ідентичності. І. Гофман запропонував модель взаємодії «Я» та навколишнього світу, яка являє собою су-

купність соціальних ролей «Я», що й водночас є рефлексією на власні соціальні ролі [1, с. 295].

Ідентичність як взаємозв'язок між когнітивними процесами на рівні особистості й макросоціальними процесами розглядають представники теорії соціальних уявлень, зокрема С. Московічі, Ж.-П. Кодол й ін., котрі соціальне уявлення трактують як мережу понять, що виникають у повсякденній комунікації й беруть участь у процесах формування соціальної ідентичності особи.

Особливості міжособистісної взаємодії як підґрунтя психологічних механізмів формування соціальної ідентичності досліджували М. Шериф, Д. Кемпбелл, Дж. Тернер та ін.

Е. Гідденс, досліджуючи підґрунтя ідентифікаційних процесів, доходить висновку, що спочатку суспільство трансформує ідентичність окремої людини через соціальні інститути, а потім останні зазнають змін домінуючих цінностей під тиском дій особистісних ідентичностей та ідентифікацій.

З позиції соціалізації, що дає особі змогу прийняти соціальні норми як власні внутрішні установки, як керівництво до дії, а також здатності до об'єктивної й диференційованої самооцінки, розглядає ідентичність Е. Фромм. Дослідник визначив соціальну ідентичність особи з погляду співвіднесення її з ідеями, цінностями соціальних спільнот, вважаючи, що така необхідність укорінена в самій природі особи, виходить із самих умов людського існування і є основою мотиваційних настанов. Тому соціальна ідентифікація, згідно із Фроммом, що існує серед членів будь-якої соціальної спільноти, зумовлена двома основними моментами: психологічними властивостями конкретної особи й своєрідністю її соціальних характеристик.

В. Ядов, досліджуючи механізми творення ідентичностей, звертає увагу, що ціннісно-орієнтаційна ідентифікаційна парадигма замінюється цілераціональною, чому сприяє наразі розвиток «інтернальності» (опори на власні сили та здібності) [5, с. 166].

Ідентичності, як зазначає С. Макеев, наявні в індивідів, залежно від того чи іншого соціального простору, що впливає на їхнє творення, можна поділити на номінальні, які усвідомлюються настільки, що можуть бути виражені за допомогою назв (номінацій), і реальні, що залежать від практичної діяльності, безвідносно до того, наскільки чітко вони усвідомлюються в уявленнях.

Аналізуючи перераховані вище підходи у трактуванні цього поняття соціологічного дискурсу, можемо виділити, що спільним для них, зокрема, є те, що ідентичність є властивістю, пов'язаною із відчуттям власної належності особи до цінностей певної соціальної спільноти, яка водночас усвідомлює власну окремішність за будь-яких соціальних змін. Отже, ідентичність являє собою феномен,

який виникає внаслідок взаємозв'язку індивіда й суспільства. Теорії ідентичності завжди включені до більш загальної інтерпретації реальності.

Ідентичність особи із соціальною спільнотою характеризується комплексом уявлень про соціальну реальність. Крім того, міра специфічності цих соціальних уявлень про належність себе тій чи іншій соціальній групі, страті тощо, що відрізняють цих індивідів за цією ознакою від решти суспільства, є фактичною підставою для аналізу їх реального рівня ідентичності.

Специфіка соціологічного підходу до визначення процесу ідентичності особи полягає в розгляді того, які соціальні інститути й чому саме ці, а не інші впливають на її самовизначення. Також соціологи досліджують наслідки наявності або відсутності тієї чи іншої ідентичності.

Оскільки вплив соціокультурної реальності відчуває на собі кожний представник соціуму, то всі етапи його життєвого шляху мають соціальні характеристики. Схильність описувати себе в соціальних термінах, кожний із яких має на увазі належність до певного «Ми», підсилюється в процесі формування й розвитку особи та підтримується соціумом.

Виникнення й популярність теорій ідентичності, як видно із зазначеного вище, зумовлені особливостями соціальної структури суспільства. Так, соціальними факторами, які сприяли появі проблеми ідентичності як об'єкта соціофілософських досліджень, наприклад, згідно з Е. Дюркгеймом, стало зростання усвідомлення власної індивідуальності, що притаманно саме індустріальним суспільствам із високим рівнем солідарності.

Поглиблення соціального розшарування призводить до того, що кожний представник цього соціального середовища все більше відрізняється від іншого, перебуваючи у своїй специфічній реальності, але несе за неї повну відповідальність перед собою та законом. Проте є соціологічна гіпотеза, що подолання кризових і конфліктних ситуацій у соціумі зумовить зменшення поділу на своїх і чужих та зростання потреб у самооцінці й саморозвитку. Отже, усвідомлене прийняття рішень, якісна професійна освіта, відповідальність перед законом є тими складовими буття особи, які зумовлені зростанням вимог сучасного суспільства до неї та є причиною актуалізації ідентичності індивіда в навколишній реальності.

Поява й постійне зростання міждисциплінарних дослідів ідентичності зумовлено такими властивостями цього поняття, як можливість аналітично поділити особу на різні ідентичності, проаналізувавши їх ієрархію в конкретному суспільстві; створення підстави для дослідження процесів соціалізації індивідів, стадій зародження, формування, розвитку нових ідентичностей і

їхніх ролей у конкретній дійсності; надання можливості моделювати й передбачувати наслідки типових соціальних ситуацій серед представників соціальної взаємодії. Отже, поняття ідентичності доволі пластичне, за його допомогою можливо інтегрувати соціальний досвід індивіда, результати ідентифікаційних процесів соціальної взаємодії, впливати на формування потреби постійного зростання усвідомленості серед представників сучасного соціального простору.

Специфіка соціальної ідентичності полягає в розкритті системи взаємозв'язків особи, виділенні в ній значимих категорій, які визначають і мотивують індивіда в його соціальній позиції та інтеракціях. Актуальність дослідів соціальної стратифікації, динаміка процесів самовизначення під впливом різних спільнот, формування ідентичності з метою відтворення необхідної соціальної структури призводить до того, що наразі відбувається формування соціології ідентичності у структурі соціологічного знання.

Ідентичність і соціальна структура є взаємозалежними поняттями соціальної дійсності. Соціальна стратифікація постійно виділяє значимі для соціального поділу соціальні статуси, різницю між ними, формує, отже, соціальну ієрархію суспільства, у якій вагоме місце в умовах сьогодення належить ідентичності. Зокрема, саме вона диференціює представників кожного соціального прошарку, соціального статусу та соціальної ролі, що мають спільні стилі життя, пріоритети й перспективи, відрізняючи їх від інших соціальних страт.

Наразі при розгляді та аналізі стратифікаційних моделей соціальної структури переважає багатоплановий підхід, який ураховує як об'єктивні (власність, дохід, влада, освіта), так і суб'єктивні (параметри самоідентифікації людини, спільноти) показники. Таке трактування соціального різноманіття є актуальним для суспільств, які перебувають під впливом трансформаційних змін, зокрема сучасна Україна, і відзначаються тим, що критерії стратифікації є доволі рухливими й певною мірою невизначеними. Нестабільна ситуація формує навколо себе соціальний простір, для якого властивим є невизначеність норм і правил взаємодії з різними прошарками людей, що впливає на зростання кризи соціальної ідентичності, яка виявляє себе через ідентифікаційні конфлікти. Позитивним у цій ситуації є формування потреби в пошукові індивідом активної позиції відносно власної ідентичності, а також способів суб'єктивної стабілізації ситуації нестабільності, яка панує в навколишньому соціальному просторі. Результати цих пошуків особливо викликають зацікавленість науковців як методи виходу із кризових обставин розвитку сучасного суспільства.

Зростання популярності теорій ідентичності в соціології, як видно з вищезазначеного, зумовлено особливостями соціальної структури суспільства й потребами сучасного соціологічного знання в дослідженні індивіда з різних позицій. Зокрема, особлива увага приділяється тому, наскільки суспільство контролює процеси індивідуальної свідомості (вплив реальної ситуації на індивідуальне Я), способам формування мотивацій і певних настанов у відповідних для суспільства напрямках. Також видається вагомим аналіз соціологами реакцій ідентичностей, які створені внаслідок взаємодії індивідуальної свідомості та соціальних інститутів і організацій, на структуру цього соціуму, на її підтримку, трансформацію або навіть руйнацію. Дослідження маргінальних подій, що сприяють появі солідарності на ґрунті спільної ідентичності з подальшим зростанням її значимості, є підставою для глибинного розкриття суб'єктивних та об'єктивних процесів у соціумі. Утім хотілось би відмітити, щоб напрями дослідів ролі ідентичності в різних ситуаціях використовувались для блага соціального співбуття й підтримання соціального порядку, а не заради жорсткого маніпулювання масами з метою досягнення злочинних інтересів меншості.

Варто також підкреслити, що саме використання поняття «ідентичність» у соціології потребує своєї подальшої концептуалізації. Поділ ідентичності на соціальну й індивідуальну не вирішує всіх проблем у її дослідженні. Ідентичність складно зафіксувати, оскільки в особі в інформаційному суспільстві відбувається постійний багаторівневий ідентифікаційний процес безперервного формування нових ідентичностей, що відповідає характеру взаємодій у соціальному просторі сьогодення. Для отримання більш ґрунтовних результатів розкриття ідентичності, складових ідентифікаційних компонентів, які можуть вступати у взаємодію, найкращим варіантом аналізу є врахування її специфіки з позиції різних наукових підходів.

Література

1. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : КАНОН-ПРЕСС, 2000. – 305 с.
2. Кули Ч. Социальная самость. Первичные группы / Ч. Кули // Американская социологическая мысль. – 1996. – С. 314–328.
3. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / Дж. Г. Мид ; сост. и переводчик В. Г. Николаев. – М., 2009. – 290 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Гардарики, 1999. – 255 с.
5. Ядов В. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / В. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3–4. – С. 158–81.
6. Parsons T. Essays in sociological theory / T. Parsons. – New York : The Free Press, 1954.

Анотація

Колісник О. В. До проблеми ідентичності в соціології. – Стаття.

У статті досліджується специфіка ідентичності в сучасній соціології як сутнісний вимір буття особи в соціумі. Розглядається й визначається особливість цього поняття на ґрунті аналізу соціологічних інтерпретацій ідентичності. Стверджується, що поняття ідентичності доволі пластичне, за його допомогою можливо інтегрувати соціальний досвід індивіда, результати ідентифікаційних процесів соціальної взаємодії, впливати на формування потреби постійного зростання усвідомленості серед представників сучасного соціального простору.

Ідентичність і соціальна структура є наразі взаємозалежними поняттями соціальної дійсності. Соціальна стратифікація постійно виділяє значимі для соціального поділу соціальні статуси, різницю між ними, формуючи соціальну ієрархію суспільства, у якій вагоме місце посідає ідентичність.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, соціальна ідентичність, соціальна реальність, соціальна стратифікація.

Аннотация

Колесник А. В. К проблеме идентичности в социологии. – Статья.

В статье исследуется специфика идентичности в современной социологии как сущностное измерение бытия человека в социуме. Рассматриваются и определяются особенности данного понятия на основании анализа социологических интерпретаций идентичности. Утверждается, что понятие идентичности достаточно пластичное, с его помощью возможно инте-

грировать социальный опыт индивида, результаты идентификационных процессов социального взаимодействия, влияют на формирование потребности постоянного роста осознанности среди представителей современного социального пространства.

Идентичность и социальная структура являются сейчас взаимозависимыми понятиями социальной действительности. Социальная стратификация, формируя социальную иерархию общества и выделяя значимые социальные статусы, важное место отводит именно идентичности.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, социальная идентичность, социальная реальность, социальная стратификация.

Summary

Kolisnyk O. V. To the problem of identity in sociology. – Article.

We investigate the specificity of identity in contemporary sociology as essential dimension of being a person in society. Considered and determined feature of this concept on the basis of the analysis of sociological interpretations of identity. It is alleged that the notion of identity is malleable, allowing you to integrate social experience of the individual, the results of identification processes of social interaction, influence the need for constant increase awareness among contemporary social space.

Identity and social structure are now interdependent concepts of social reality. Social stratification, creating a social hierarchy of society, constantly allocates significant for the social distribution of social status, the difference between them, where identity has an important place.

Key words: identity, identification, social identity, social reality, social stratification.